

KE VZTAHU MEZI VÝVOJEM SOUVĚTÍ A VÝVOJEM MYŠLENÍ

JAROSLAV BAUER (Brno)

Chceme-li ilustrovat závislost vývoje jazyka na vývoji myšlení, saháme často k souvětí, protože v něm je souvislost mezi myšlením a jazykovým vyjádřením na první pohled nejzřejmější. Ale při tom se často chybuje, že se tu hledá bezprostřední vztah mezi jazykovými změnami a změnami v myšlení, a nepřesvědčivé výklady pak vedou naopak k pochybnostem, dá-li se vývoj souvětí vývojem myšlení vysvětlovat. Některé námítky dobře formuloval ve svém příspěvku dr. Jäger. Kládl jsem si otázku o souvislosti vývoje českého souvětí s vývojem myšlení, když jsem se podrobně zabýval vznikem a vývojem českých souvětých typů (srov. závěrečné kapitoly mé knihy *Vývoj českého souvětí*). Závěry, ke kterým jsem došel, se zde pokusím stručně formulovat.

Jazykový vývoj, a tedy ani vznik a rozvoj souvětých typů, neprobíhal v spisovně češtině izolovaně. Na vznikající spisovný jazyk měla velký vliv zejména latina, v níž byla souvětá stavba již ustálena a vysoce vyvinuta (třebaže ve středověké latině byla volnější než v klasické latině); v překladových památkách bylo nutno latinské konstrukce přeložit, najít odpovídající vyjádření české. Prostředky, které nebyly v mluveném jazyce ještě ustáleny, se postupně vytvářely a ustalovaly. Proto nelze říci, že vznik toho nebo onoho spojovacího prostředku, toho nebo onoho souvětého typu je bezprostředním odrazem vývoje myšlení nositelů jazyka, že se tak odrazilo v jazyce poznání nebo přesnější rozlišení toho nebo onoho vztahu. Lze-li zde mluvit o osvojení složitějšího myšlení, pak si je nositelé tehdejšího spisovného jazyka osvojili na základě latiny a ve svém jazyce pro ně vytvářeli nové formy vyjádření. Proto mnohdy těžko hledáme domácí motivaci různých vývojových změn.

Vedle toho ovšem došlo k mnoha změnám ve stavbě souvětí i vlastním domácím vývojem, bez cizího vlivu. Některé takové změny lze beze sporu hodnotit jako pokrok v jazyce, jako zpřesnění jazykových prostředků. Typickým příkladem je tu specializace spojky *až* na vyjádření přípustkového vztahu a zánik jejího podmínkového významu, ke kterému došlo v XV. stol. Z toho se někdy vyvozuje, že je to důsledek rozlišení podmínkového a přípustkového vztahu vůbec, tedy výsledek pokroku v myšlení. Podrobnější pohled na české souvětí ve XIV. stol. nám však ukáže, že už tehdy měla čeština speciální prostředky přípustkové (zejména spojku *kakž/koli*) a speciální prostředky podmínkové (*li, by, pozd. kdyby*) — oba vztahy

se tedy nesporně odlišovaly. Ostatně i v souvětí s *ač* se přípustkové věty lišily od podmínkových často tím, že po nich stávalo na začátku hlavní věty *však*. Není tedy zánik podmínkového významu spojky *ač* v XV. stol. svědectvím pokroku v myšlení v tom smyslu, že nositelé jazyka dospěli k rozlišení vztahu dříve nediferencovaného. Svědčí však o tom, že v té době začala homonymita spojovacího prostředku vadit, že rozlišení vztahu zastírala. Posuzujeme-li to v širších souvislostech — v XV. stol. se odstraňuje homonymita spojovacích prostředků i v jiných typech souvětí a naopak se začíná v mnoha případech zobecňovat jeden spojovací prostředek pro každý typ —, můžeme říci, že pokročilejší, přesnější myšlení si vyžadovalo i přesnější vyjadřování. V tomto smyslu lze považovat vývoj souvětí za odraz vývoje myšlení, ale jen v obecných rysech, nikoli v jednotlivostech. Jednotlivé změny jsou podmíněny souvislostmi s jinými výrazovými prostředky, někdy na ně má vliv cizí jazyk, může se tu uplatnit i obliba prostředku u jistého význačného autora nebo ve významném a často čteném díle, není vyloučena ani náhoda; ve svém souhrnu se nám však změny ve stavbě souvětí, zejména když je vidíme v delší časové perspektivě, jeví v dobách plynulého rozvoje národního jazyka jako pokrok, v němž se jistě odráží zvýšené výrazové potřeby společnosti i pokrok v jejím myšlení.

Dr. K. Svoboda ve svém příspěvku uváděl mezi případy změn spojovacích prostředků v novější době, které nelze vysvětlit nějakým pokrokem v myšlení, nahrazení časových spojek *jak|ž| brzo*, *jak|ž| náhle*, *jak|ž| rychle* spojkou *jakmile*. A přece tu jistá motivace je a lze tu mluvit o jistém pokroku. Uvedené staročeské spojky netvořily totiž pevný celek, nedošlo u nich ke splynutí spojky *jak* a původních příslovcí *brzo*, *náhle* a *rychle*, která svým lexikálním významem vyjadřovala rychlý sled dějů. Příslovce bylo proto možno vztáhnout i ke slovesu ve větě vedlejší jako jeho příslovečné určení a významový vztah vět se pak zatemňoval. (Srov. tento příklad: *jakož jej rychle potka, nejmě před ním životka* AlxV 1558 — byla by zde možná interpretace „*jakmile jej potkal*“ i „*když jej potkal rychle*“.) V nové spojce *jakmile* se původní význam druhého komponentu rychle oťrel, protože nijak nezapadal do celkového smyslu, a došlo brzy k pevnému spojení obou složek v jediné slovo; proto byla spojka *jakmile* vhodným a jednoznačným prostředkem a rychle se v nové spisovné češtině rozšířila. Její vznik nedovedu si vysvětlit jinak než napodobením německého *sowohl*; ve volbě české náhrady za *wohl* se zpočátku kolísalo (odtud i podoby *jak libě*, *jak milítně* apod.), ale brzy převládlo a zobecnělo *mile*. Pro uvedený výklad příčin zániku spojek typu *jakž brzo* svědčí i to, že opačně tvořená souznačná časová spojka — s adverbialním komponentem na prvním místě — *hned jak* se udržela dodnes, třebaže byla v staré češtině mnohem řidší.

Dr. G. Jäger zdůraznil, že pro vývoj souvětí bylo důležitým faktorem rozšíření projevů, při nichž neměl mluvčí bezprostřední styk s adresátem; vyjádření muselo pak být explicitnější a přesnější. Dodal bych, že za této nové situace pozbyly svého původního smyslu mnohé výrazy deiktické a upozorňovací povahy a mohly se pak přehodnocovat ve spojovací výrazy; to měl na mysli již Jos. Zubatý při výkladu stč.

vět s *ano* a *nali* a plně to aplikoval ve výkladech o vzniku mnoha spojovacích prostředků Fr. Trávníček (zčásti už v *Neslovesných větách* a plně v *Historické mluvnici české III — Skladbě*). Jeho výklad o změnách ve spojování vět při přechodu od projevů situačně prvotních k projevům situačně druhotným patří k nejdůležitějším obecně teoretickým přínosům jeho staročeské skladby a je pro pochopení souvětného vývoje — při opatrné interpretaci — nesmírně podnětný.

(Pozn. Příspěvek byl přednesen ve znění poněkud zkráceném.)